

VU Research Portal

Wat heeft mevrouw Benayad aan emancipatie-onderzoek?

Keuzenkamp, S.

2007

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Keuzenkamp, S. (2007). *Wat heeft mevrouw Benayad aan emancipatie-onderzoek?* Vrije Universiteit.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Prof. dr. S. Keuzenkamp

Wat heeft mevrouw Benayad aan emancipatie-onderzoek?

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Emancipatie in internationaal vergelijkend perspectief bij de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam op 12 oktober 2007.

Wat heeft mevrouw Benayad aan emancipatie-onderzoek?

Mijnheer de rector, dames en heren,

Mevrouw Benayad woont met haar man, zoon Hassan en dochter Hassana in stadsdeel Bos en Lommer in Amsterdam. Zij is een van de ouders die wordt beschreven in het boek *Onzichtbare ouders* van Margalith Kleijwegt. Een indringend boek, dat ik u zeer kan aanbevelen en waar ik u nu iets uit zal voorlezen.

“Op een vroege ochtend eind september haal ik mevrouw Benayad op, we gaan naar taallessen. De straat waarin ze woont is uitgestorven, de afvalcontainers puilen uit. [...] Mevrouw Benayad loopt met grote stappen, ik heb moeite haar bij te houden. Ze is groot. Ze draagt een witte sjaal om haar hoofd en ze heeft een donkere djellaba aan. Daaronder stevige kousen en schoenen. Net nieuw. We proberen wat woorden uit te wisselen over de mooie kleur van de herfstbladeren, maar onze communicatie verloopt voornamelijk via gebarentaal. [...] Op de Bos en Lommerweg passeren we om kwart voor negen de praktijk van haar huisarts, mevrouw Benayad heeft er binnenkort een afspraak. Haar hoge bloeddruk. We benen door, de Admiraal de Ruyterweg over, richting de Karel Doormanstraat. Mevrouw Benayad kent haarscherp de weg in Bos en Lommer. Waar ik woon, vraagt ze me plotseling. We staan stil. ‘Jij’, zegt ze en wijst naar me. Ik zeg langzaam en duidelijk articulerend: ‘Ik-woon-in-het-centrum.’ Mevrouw Benayad knikt. Ze glimlacht: ‘Ken ik. Plein 40-45.’ Ook een centrum, maar dan van Geuzenveld, dat grenst aan haar eigen, kleine stadsdeel. In het lokaal op de eerste verdieping van het buurthuis hebben zich dertien traditioneel geklede, Marokkaanse vrouwen verzameld. Ze krijgen les van een geduldige en toegewijde juf met hoofddoek. De moeder van Hassan zit voorovergebogen, ze vindt schrijven moeilijk. De letter e begint ze van onder af. Als ze het woord kin heeft opgeschreven, kost het haar moeite om het hardop te

*lezen. Haar wijsvinger duwt ze pal onder iedere letter. Ze spant zich in, het lukt.
De tekst van vandaag staat op het bord. [...] De vrouwen moeten de zinnen om de beurt voorlezen en overschrijven. De meeste vrouwen zijn nog nooit naar school geweest. Voor hen is deze opdracht extra moeilijk.*” (Kleijwegt 2005)

Zoals mevrouw Benayad zijn er in Nederland vele vrouwen. Vrouwen van Marokkaanse herkomst, zoals zij, of behorend tot een van de andere etnische minderheden. Vrouwen die vaak al lang in Nederland wonen, maar nog maar nauwelijks zijn ingeburgerd.

Vrouwen uit etnische minderheden staan de laatste jaren prominent op de politieke agenda. Hoewel er in het emancipatiebeleid altijd wel wat aandacht voor hen is geweest, is dat met het aantreden van de kabinetten Balkenende flink toegenomen. Daarbij werd soms de indruk gewekt dat eigenlijk alleen de allochtone vrouwen nog maar zouden moeten emanciperen. De nog bestaande ongelijkheid tussen autochtone mannen en vrouwen werd veel minder geïdentificeerd. Zo betoonde toenmalig minister De Geus zich tijdens een bijeenkomst ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het emancipatiebeleid in 2003 optimistisch over het emancipatieproces van autochtone vrouwen. Hun emancipatieproces zou zonder meer verder gaan. Vrouwen zullen meer gaan werken en ze zullen aan de top komen, zo voorspelde hij.

Het emancipatieproces is echter nog zeker geen gelopen race, niet bij de allochtonen, maar ook niet bij de autochtonen (Portegijs et al. 2006). En het is van belang dat dat proces voortgaat en ook door de overheid wordt gestimuleerd. Het is immers zonde als talenten en kwaliteiten van mensen (vrouwen en mannen) onbenut blijven, zonde voor henzelf en zonde voor de maatschappij. Door te kiezen voor een traditionele taakverdeling en voor financiële afhankelijkheid van de partner, lopen vrouwen bovendien meer risico op armoede dan mannen.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau kent een lange traditie van onderzoek over de seksongelijkheid, waarbij veelal ook aandacht werd besteed aan vrouwen uit etnische minderheden. In de eerste *Sociale atlas van de vrouw* uit 1977 (Meyer 1977) was dat nog niet het geval, maar de *Sociale atlas* uit 1983 bevatte al een apart hoofdstuk over allochtone vrouwen. Dat onderzoek was en is steeds bedoeld om input te leveren voor het beleid van de

rijksoverheid. De rapporten bieden informatie over de actuele situatie, over ontwikkelingen, over verklaringen voor de ongelijkheid en over de (mogelijke) rol van beleid.

In deze rede wil ik u kennis laten maken met het onderzoek dat ik doe en de manier waarop ik dat op deze leerstoel aan de VU verder hoop uit te bouwen. Ik zal mij vooral richten op de emancipatie van vrouwen uit etnische minderheden en daarbinnen vooral kijken naar hun participatie op de arbeidsmarkt.¹ Ik vergelijk daarbij de vrouwen uit de verschillende etnische groepen onderling en met autochtone vrouwen, evenals met mannen uit de eigen etnische groep. Het gaat bij mijn leerstoel dus om vergelijkend emancipatieonderzoek; naast vergelijkingen binnen Nederland zal ik ook de situatie in andere landen analyseren met in het bijzonder aandacht voor de rol van het overheidsbeleid.

Huidige stand van zaken

Allereerst zal ik u wat feiten presenteren over de huidige situatie. Hoe is momenteel de stand van zaken wat betreft de sekseongelijkheid? De *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (Keuzenkamp en Merens 2006), die in het voorjaar van 2006 verscheen, bevat een uitgebreid overzicht van de positie en participatie van vrouwen en mannen van verschillende etnische herkomst op tal van indicatoren. Zo is ondermeer gekeken naar het gerealiseerde opleidingsniveau, de arbeidsdeelname, de gezondheid, deelname aan activiteiten in de vrije tijd en vrijwilligerswerk en de mate van politieke betrokkenheid. Over het geheel bezien bleek dat bij Turken de sekseverschillen het grootst zijn. Ook onder Marokkanen zijn de sekseverschillen groot, maar dat geldt meer voor de sociaal-economische indicatoren dan voor de andere.

Om de huidige maatschappelijke positie van vrouwen en mannen kernachtig samen te vatten, maak ik in deze rede gebruik van een typologie, die eerder door Mérove Gijsberts en Ans Merens (2004) is ontwikkeld. De nieuwste editie van het *Jaarrapport integratie*

¹ Emancipatie is niet hetzelfde als een hogere arbeidsdeelname van vrouwen. Volgens de dikke Van Dale is iemand geëmancipeerd als die zich heeft losgemaakt van maatschappelijke belemmeringen of conventies. Participeren op de arbeidsmarkt vergroot de economische zelfstandigheid en zeggenschap van vrouwen en impliceert het doorbreken van traditionele sekseverhoudingen.

(Dagevos en Gijsberts 2007) die over een paar weken verschijnt, bevat de meest actuele cijfers (Keuzenkamp en Merens 2007).

Aan de hand van indicatoren die zijn afgeleid van de kernthema's uit het emancipatie- en het integratiebeleid, worden vrouwen en mannen ingedeeld in drie categorieën. De eerste indicator is het hebben van een zogenaamde startkwalificatie, dat wil zeggen een diploma op ten minste een havo-, vwo- of mbo 2-niveau. In het beleid wordt dit gezien als de minimaal noodzakelijke kwalificatie om een succesvolle start op de arbeidsmarkt te kunnen maken. De tweede indicator is het hebben van betaald werk. Het gaat daarbij om het hebben van werk van ten minste 12 uur per week². En de derde is het hebben van een inkomen uit arbeid hoger dan het bijstandsniveau voor een alleenstaande (in 2007 € 1300 bruto per maand). Dit is de norm voor economische zelfstandigheid, zoals die in het emancipatiebeleid geldt. Aan de hand van deze indicatoren kunnen mensen in drie groepen worden ingedeeld:

- personen die aan geen van deze voorwaarden voldoen, aangeduid als personen in een kansarme positie;
- personen die aan alle drie de voorwaarden voldoen, hier aangeduid als de 'succesvollen';
- en personen die hooguit aan een of twee voorwaarden voldoen en zich in een kwetsbare positie bevinden.

Tabel 1 biedt een totaaloverzicht van de maatschappelijke positie van vrouwen en mannen uit de vier grootste minderheidsgroepen en van autochtonen. Als we eerst de vrouwen onderling vergelijken, is duidelijk dat het beeld bij de Turkse en Marokkaanse vrouwen het meest ongunstig is. Bijna zes op de tien Turkse en Marokkaanse vrouwen hebben én geen startkwalificatie én geen betaald werk én zijn niet economisch zelfstandig. Dat is meer dan twee keer zoveel als bij de andere groepen vrouwen. Zoals te verwachten viel, scoren de autochtone vrouwen het best. Maar toch geldt ook voor hen dat 21% zich in een kansarme positie bevindt.

Op het andere uiterste van deze meetlat bevinden zich degenen in een succesvolle positie. Bij de Turkse en Marokkaanse vrouwen gaat het maar om een klein aandeel van resp. 10% en 17%. De

² Alleen degenen met werk van ten minste 12 uur per week worden volgens de definitie van het CBS gerekend tot de werkzame beroepsbevolking.

groepen die zich in een kwetsbare positie bevinden zijn bij hen beduidend groter (ongeveer een derde).

Tabel 1 Maatschappelijke positie van vrouwen en mannen (15-64 jaar^a) op basis van opleiding, arbeidsdeelname en inkomen, naar sekse en etnische groep, 2006 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
vrouwen					
in kansarme positie ^b	56	57	23	28	21
in kwetsbare positie ^c	34	27	37	37	34
succesvol ^d	10	17	41	35	44
totaal	100	100	100	100	100
mannen					
in kansarme positie	25	32	17	15	6
in kwetsbare positie	52	48	42	40	34
succesvol	23	21	40	45	59
totaal	100	100	100	100	100

a Exclusief degenen die nog naar school gaan.

b Geen startkwalificatie (opleiding op ten minste havo-, vwo- of mbo 2-niveau), geen werk en niet economisch zelfstandig.

c Heeft één of twee van de volgende kenmerken: startkwalificatie, werk en economisch zelfstandig.

d Heeft startkwalificatie, werkt en is economisch zelfstandig.

Bron: SCP (SIM 2006)

Eenzelfde verhaal valt te vertellen wanneer we de mannen onderling vergelijken. Ik wil me nu echter richten op de verschillen tussen de seksen binnen de afzonderlijke etnische groepen. Wat onmiddellijk duidelijk is, is dat in alle groepen de maatschappelijke positie van vrouwen slechter is dan die van mannen. Het aandeel dat in een kansarme positie verkeert is bij alle groepen groter onder vrouwen dan onder mannen. Bij de Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse mannen is het aandeel dat in een kansarme positie verkeert maar ongeveer de helft van dat bij de vrouwen uit dezelfde groep. Bij autochtonen is het aandeel bij de mannen nog geen derde van dat bij de vrouwen: 6% van de autochtone mannen bevindt zich in een kansarme positie en 21% van de vrouwen. Onder Surinamers is het verschil tussen de seksen het kleinst: 23% van de Surinaamse vrouwen bevindt zich in een kansarme positie en 17% van de mannen.

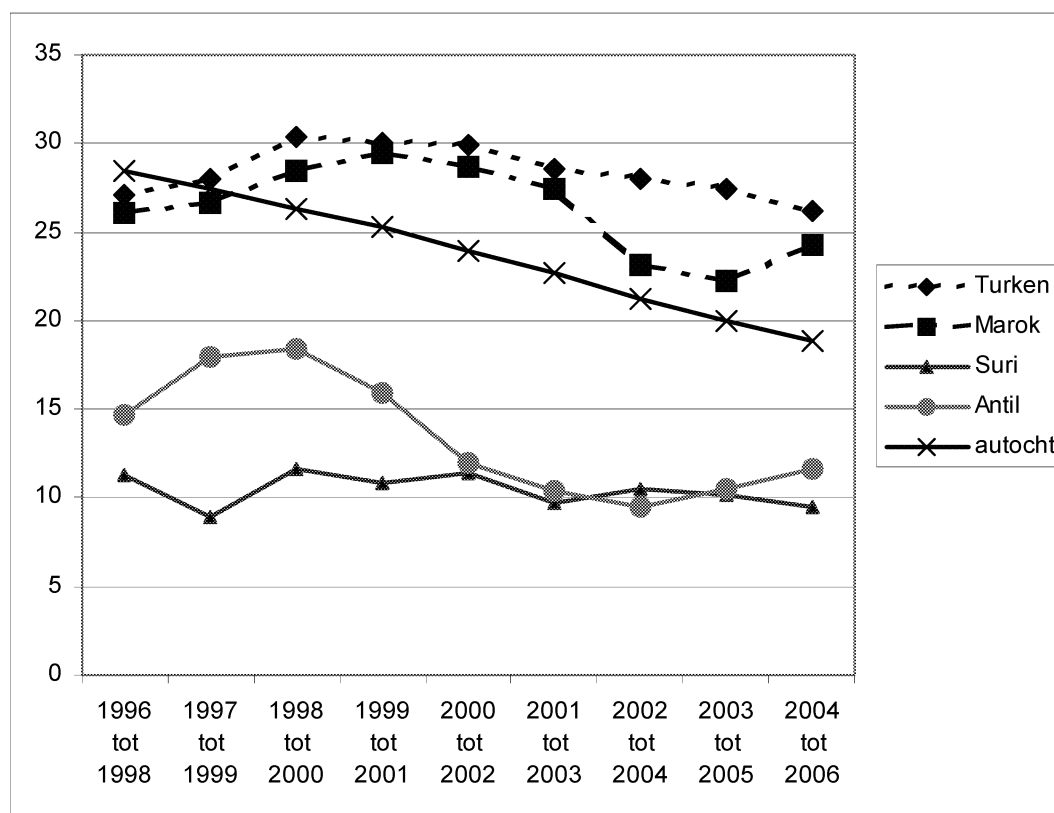
Ontwikkeling in de tijd

Nu zijn er goede redenen om te veronderstellen dat dit toch wat sombere beeld in de loop der tijd zal verbeteren. We weten immers uit andere publicaties dat het opleidingsniveau van de minderheden in de afgelopen jaren duidelijk is verbeterd en dat hun arbeidsdeelname is toegenomen (Dagevos et al. 2003; Gijsberts en Merens 2004; SCP/WODC/CBS 2005; Dagevos en Gijsberts 2007). Dat geldt zowel voor mannen als vrouwen uit de verschillende etnische groepen. Bovendien neemt het aandeel van de tweede generatie onder de minderheden gestaag toe en zal hun betere maatschappelijke positie een groter stempel gaan drukken op het totale beeld van de minderheden.

Maar hoe staat het nu eigenlijk met de ontwikkeling van de *seksongelijkheid*. Is die in de afgelopen jaren ook afgenomen? Het is immers mogelijk dat de maatschappelijke positie van mannen en vrouwen in eenzelfde tempo beter wordt. Als mannen en vrouwen bijvoorbeeld in hetzelfde tempo hun opleidingsniveau verbeteren, maar vrouwen gemiddeld lager opgeleid zijn dan blijft de ongelijkheid in opleidingsniveau bestaan en neemt seksongelijkheid dus niet af. Voor het beantwoorden van de vraag naar de ontwikkeling van die seksongelijkheid beperk ik mij hier tot de arbeidsdeelname.

In figuur 1 is te zien hoe groot het verschil is tussen het aandeel vrouwen en mannen dat een baan heeft van ten minste 12 uur per week (in procentpunten). Ik leg aan de hand van een voorbeeld uit hoe u deze grafiek moet lezen en kies daarvoor de meest rechte lijn, die van de autochtonen. In 1996 bedroeg het verschil in het aandeel autochtone mannen en vrouwen dat een baan had van ten minste 12 uur per week 29 procentpunten. In dat jaar had namelijk 75% van de autochtone mannen een baan van ten minste 12 uur per week en 46% van de autochtone vrouwen. Als u de lijn naar rechts volgt, ziet u dat het sekseverschil onder autochtonen in de loop der jaren is afgenomen.

Figuur 2 Sekseverschil in nettoparticipatie ^a, naar etnische groep, 1994-2006 (in procentpunten)

a Het verschil in het driejarig voortschrijdend gemiddelde.
Bron: CBS (EBB 1996-2006)

Als we naar het totaal van de lijnen kijken, dan kunnen we als eerste vaststellen dat de sekseverschillen bij Turken, Marokkanen evenals die bij autochtonen (de bovenste drie lijnen) duidelijk groter zijn dan bij Surinamers en Antillianen. Dat kwam ook al naar voren in die tabel met de verdeling in drie typen (kansarm, kwetsbaar en succesvol).

Een tweede punt dat opvalt gaat over de trend. Alleen bij de autochtonen (de rechte lijn) is sprake van een gestage afname van de omvang van het sekseverschil. Dat komt omdat globaal gezegd de arbeidsparticipatie van mannen ongeveer gelijk blijft, terwijl die van vrouwen toeneemt. Het verschil in procentpunten bij de autochtonen was in 1996 29 procentpunten; in 2006 is dit gedaald tot 18.

Bij de andere groepen is het beeld niet alleen minder duidelijk, maar is ook veel minder sprake van een afname. Bij de Surinamers (de onderste lijn, met het kleinste verschil tussen mannen en vrouwen) is het niveau vrij constant. Bij de Turken, Marokkanen en Antillianen is in sommige perioden de sekseongelijkheid wat groter geworden en in andere wat kleiner.

Maar het verschil tussen 1996 en 2006 is zeker bij de Turken en Marokkanen niet groot. Het proces van toenemende arbeidsparticipatie verloopt voor mannen en vrouwen kennelijk op de langere termijn bezien min of meer gelijk, waardoor de sekseverschillen constant blijven.

Hoe valt de ongelijkheid tussen de seksen nu te verklaren? En hoe komt het dat de sekseongelijkheid wat betreft arbeidsparticipatie bij autochtonen wel gestaag afneemt, maar bij allochtonen niet? Om die vraag te kunnen beantwoorden ga ik te rade bij theorievorming uit genderstudies. Ik wil in het volgende deel van mijn rede kort schetsen welke noties daarbij volgens mij met name behulpzaam zijn.

Gender, etniciteit en macht

Allereerst zal ik kort iets zeggen over de begrippen gender en etniciteit. Die begrippen zijn vermoedelijk niet voor ieder van u even vertrouwd, dus licht ik die allereerst kort toe.

Het begrip *gender* wordt wel als een modern synoniem gebruikt voor het begrip sekse, maar het is breder dan dat. Mannen en vrouwen verschillen biologisch van elkaar, maar het begrip gender richt de aandacht vooral op sociale en culturele verschillen en op de betekenis die aan sekseverschillen worden toegekend.

‘Vrouwen worden niet geboren maar gemaakt’, stelde Simone de Beauvoir al in haar beroemde boek *De tweede sekse* (1949). Die betekenissen en verschillen staan niet voor altijd en eeuwig vast. Wat nu in Nederland van vrouwen wordt verwacht is bijvoorbeeld anders dan vijftig jaar geleden. Zo werden vrouwelijke ambtenaren toen nog ontslagen als ze gingen trouwen en geacht niet meer actief te zijn op de arbeidsmarkt. Zoiets is nu ondenkbaar. Een ander voorbeeld is dat vrouwen tegenwoordig hun oksels en benen en steeds vaker ook schaamlippen horen te scheren. Degenen die dat niet doen, worden met een wat vies gezicht bekeken, terwijl dit tot tien jaar geleden nog vrij normaal was.

Ook kan wat van vrouwen (en mannen) wordt verwacht verschillen per groep of tussen culturen. Zo zal de verwachting over de wijze waarop mevrouw Benayad invulling geeft aan haar vrouw-zijn en moederschap vermoedelijk een andere zijn in haar eigen, Marokkaanse gemeenschap, dan wat verwacht wordt van een Surinaamse vrouw in haar eigen kring. Een Surinaams meisje moet

vooral een goed diploma behalen, om in haar eigen levensonderhoud te kunnen voorzien en zelfstandig te zijn. Voor een Turks of Marokkaans meisje is opleiding meestal ook wel belangrijk, maar het vinden van een huwelijkspartner is voor haar in elk geval veel belangrijker dan voor een Surinaamse.

Een belangrijk aspect van het genderbegrip is dat mannelijkheid en vrouwelijkheid niet gelijk worden gewaardeerd. In onze samenleving fungeert het gedrag en de eigenschappen van mannen vaak als norm, als norm voor de beoordeling en waardering van elkaar en als norm voor de inrichting van maatschappelijke instituties. Zo is rationaliteit iets dat doorgaans als mannelijk wordt gezien en over het algemeen hoger wordt gewaardeerd dan emotionaliteit, dat meer als iets vrouwelijks wordt gezien. “Een man mag niet huilen.” Dit is een nog altijd gangbaar gezegde, hoewel men het er tegenwoordig minder mee eens zal zijn dan vroeger. Maar (belangrijke) mannen die in het openbaar huilen, trekken toch nog altijd aandacht – behalve in geval van rouw. Het is bovendien nog altijd de norm dat ‘men’ in het openbaar dergelijke emoties moet beheersen.

Dit is een voorbeeld van hoe gender als normerend beginsel werkt in interactie tussen personen. Maar gender vindt ook zijn weerslag in de manier waarop belangrijke maatschappelijke instituties van onze samenleving zijn georganiseerd en waarin het gedrag van mannen het uitgangspunt vormt. Een voorbeeld daarvan is de manier waarop de meeste arbeidsorganisaties zijn ingericht. Het uitgangspunt daarbij is nog altijd de voltijds werkende werknemer (lees: man), die slechts in bescheiden mate ook zorgtaken heeft. Er zijn tegenwoordig weliswaar verlofregelingen en meer mogelijkheden om af en toe thuis te werken of een uurtje later te komen. Deze voorzieningen moeten het combineren van werk met zorgtaken vergemakkelijken. Maar in beginsel zijn arbeidsorganisaties toch ingericht op de 8-urige werkdag. En niet bijvoorbeeld op een 5-urige werkdag, zoals vroeger door Man-Vrouw-Maatschappij werd bepleit (zie Smit 1978).

Samengevat: het begrip ‘gender’ duidt dus niet zozeer op het onderscheid tussen mannen en vrouwen, maar op de culturele invulling en waardering van sekseverschillen. Gender is een maatschappelijk ordeningsprincipe dat een rol speelt bij de verdeling van macht.

Ook het begrip *ethniciteit* gaat niet over biologische verschillen. Hoewel er wel uiterlijke verschillen tussen etnische groepen kunnen zijn, is dat niet altijd het geval. Het gaat bij *ethniciteit* vooral om culturele verschillen, die vaak samenhangen met de geografische achtergrond van mensen (of hun voorouders). Ook hier gaat het er met name om wat voor betekenis en waardering aan die verschillen wordt gehecht. In onze samenleving zijn de autochtonen de norm. Zeker in het ‘publieke domein’, zoals op de arbeidsmarkt en op straat, hoort men zich te gedragen zoals autochtonen dat gemiddeld genomen doen. Moslima’s die een hoofddoek dragen wijken af van de Nederlandse norm. Dit wordt gezien als uiting van verschil en gebrek aan integratie. Het dragen van een hoofddoek wordt ook wel gezien als blijk van vrouwenonderdrukking. Niet de vrouwen zelf kiezen ervoor een hoofddoek te dragen, maar mannen dwingen hen daartoe (Saharso en Verhaar 2006; Lettinga en Saharso, nog niet gepubliceerd).

Van veel normen is de dominante groepering zich helemaal niet bewust, totdat die normen overschreden worden. Nederlanders vonden het bijvoorbeeld heel lang volstrekt normaal dat kerkklokken luid beieren als er een dienst begint. De laatste jaren is dat hier en daar wat meer aan banden gelegd, maar het is toch nog wel vrij gebruikelijk. Een oproep tot het gebed vanuit moskeeën is daarentegen helemaal niet iets vanzelfsprekends. Het wordt ook veel minder makkelijk toegestaan. Soms mag het dan wel, maar zeker niet op dezelfde schaal als kerkklokken.

Etniciteit is evenals gender een maatschappelijk ordeningsprincipe, dat een rol speelt bij de verdeling van macht. Er zijn natuurlijk nog meer ordeningsprincipes te noemen, zoals klasse, leeftijd en seksuele voorkeur. Deze ordeningsprincipes zijn vaak tegelijkertijd werkzaam, maar niet noodzakelijkerwijs allemaal tegelijk. Zo zijn op de arbeidsmarkt gender, *ethniciteit* en leeftijd bijvoorbeeld allemaal van betekenis voor de kansen op werk en carrière, maar seksuele voorkeur toch duidelijk minder. Het is van belang om steeds per situatie te onderzoeken wat de relevantie en betekenis is van een bepaalde combinatie van kenmerken.³ Zo heeft *ethniciteit* een verschillende betekenis voor mannen en vrouwen en

³ Binnen genderstudies is in dit verband de laatste jaren het begrip *intersectionaliteit* of *kruispuntdenken* erg populair (zie onder meer Crenshaw 1989 en Wekker 2002).

gender een verschillende voor mensen van verschillende etnische herkomst en dit varieert weer tussen verschillende domeinen van de leefsituatie.

Binnen genderstudies wordt ervan uitgegaan dat er sprake is van een structurele machtsongelijkheid tussen vrouwen en mannen. Daarmee wordt niet bedoeld dat mannen vrouwen bewust zouden onderdrukken, maar dat de samenleving zo is georganiseerd dat dit systematisch ten nadele van vrouwen uitwerkt. De vraag die men zich dan kan stellen is: hoe werkt dat dan? Op wat voor manier wordt de bestaande ongelijkheid gereproduceerd? Een relevante kwestie daarbij is in hoeverre mensen zelf verantwoordelijk zijn voor de positie die zij innemen in de maatschappij en in hoeverre zij worden bepaald door de context.

Voortbouwend op het werk van de socioloog Anthony Giddens, hebben Mieke Verloo en Conny Roggeband uitgewerkt hoe de (re)productie van machtsongelijkheid tussen de seksen werkt. Dit fungeert voor mij als inspiratiebron (Verloo en Roggeband 1994 en zie ook Meesters en Oudejans 2005.) Kort samengevat komt het er op neer dat er twee mechanismen van belang zijn: de toegang tot en verdeling van hulpbronnen en de machtswerking van formele en informele regels.

Bij *hulpbronnen* gaat het om zaken als geld, tijd, opleiding, relaties, gezondheid en informatie, zaken die mensen kunnen aanwenden om bepaalde doelen te bereiken. Hulpbronnen zijn ongelijk verdeeld tussen mensen en tussen groepen. Het gaat hier om de vraag wie meer of minder hulpbronnen heeft en wie meer of minder mogelijkheden heeft om die te gebruiken. Zo zijn allochtonen gemiddeld lager opgeleid dan autochtonen, waardoor hun kansen op werk en carrière kleiner zijn. Dit leidt er weer toe dat zij minder toegang hebben tot hoge posities en daardoor minder invloed kunnen uitoefenen op politieke en maatschappelijke besluitvorming. Een ander voorbeeld is dat veel Turken en Marokkanen onder meer vanwege hun gebrekkige taalvaardigheid minder toegang hebben tot informatie. Dat kan vervolgens een belemmering vormen voor de toegang tot publieke voorzieningen.

Bij de *werking van formele en informele regels* gaat het om de manier waarop mensen de werkelijkheid benoemen of interpreteren en om de normen die mensen hanteren. In ontmoetingen met anderen is een van de eerste dingen waar men op let of het om een man of

een vrouw gaat. Dat gebeurt grotendeels onbewust. Alleen als het niet direct duidelijk is, komt de vraag naar de sekse van die andere persoon bewust op in de gedachten. Men wil dit gewoon weten. En als men zich vergist veroorzaakt dat ongemak. Zo maak ik regelmatig mee (in Nederland, maar vaker in een land als Frankrijk) dat ik in eerste instantie voor man wordt aangezien. Zodra de vergissing duidelijk is, volgt er snel een gegeneerd excuus dat men dit wezenlijke aspect van mijn identiteit verkeerd heeft ingeschat.

De sekse-identiteit is belangrijk voor mensen zelf, maar ook voor anderen. Zoals ik al uitlegde spelen hier processen van betekenisgeving en van waardering een rol. Mensen benoemen en begrijpen elkaars gedrag als mannelijk of vrouwelijk. Het gaat om dingen die heel vanzelfsprekend zijn en waar bovendien een zekere dwang vanuit gaat. Zo vinden de meeste mensen het niet ‘normaal’ wanneer een moeder van jonge kinderen een voltijdbaan heeft en zullen zij er doorgaans vanuit gaan dat zij in deeltijd werkt.

Daarmee kom ik op het tweede element van de werking van regels, namelijk dat daar normen en soms ook sancties aan zijn verbonden. Om voort te bouwen op het laatste voorbeeld: veel mensen (in elk geval in Nederland) hebben er geen begrip voor als een moeder voltijds werkt. Waarom heeft ze dan kinderen? Zo vraagt men zich af (Keuzenkamp en Faulk 2006). Hoewel niet veel mensen dit rechtstreeks tegen een voltijds werkende moeder zullen zeggen, hebben zij vaak wel een oordeel en vinden zij zo’n vrouw egoïstisch. Nu zou je kunnen zeggen dat zo’n oordeel relatief onschuldig is, want die vrouw kan haar keuze gewoon in stand houden. Zou zij zich echter conformeren aan de norm en in deeltijd gaan werken (zoals de meeste vrouwen doen), dan heeft dat naar alle waarschijnlijkheid gevolgen voor haar loopbaan. De kansen op doorstroming naar een hoge functie nemen dan af. De meeste werkgevers (vooral de mannen onder hen) vinden namelijk dat een hoge leidinggevende functie niet samengaat met een deeltijdbaan (Van der Lippe 2004). De moeder gedraagt zich dan dus wel conform de norm die aan moeders wordt gesteld, maar kan op die manier niet voldoen aan de norm die aan leidinggevendenden wordt gesteld. En het gevolg is dat haar verdere loopbaan stagneert. Een voorbeeld op het terrein van etniciteit is het dragen van een hoofddoek. Moslima’s die veelal op grond van geloofsoverwegingen een hoofddoek dragen hebben minder toegang tot beroepen waarin

zij bijvoorbeeld een representatieve rol moeten vervullen (CGB 2007).

De voorbeelden die ik noemde betreffen vooral informele regels. Maar die regels kunnen ook geformaliseerd zijn in wetgeving en beleid. In Nederland is direct onderscheid tussen vrouwen en mannen in de wetgeving vrijwel helemaal opgeheven. En hetzelfde geldt voor indirect onderscheid – zoals bijvoorbeeld minder rechten voor deeltijders, waar vrouwen vaker door worden getroffen dan mannen. In andere landen is de seksegelijkheid in wet- en regelgeving echter nog niet altijd even ver doorgevoerd.

Bouwstenen onderzoeksprogramma

Tot zover de uitleg over de theorie. In mijn onderzoek wil ik mij gaan richten op de verklaring van de ongunstige maatschappelijke positie van allochtone vrouwen wat betreft arbeidsdeelname en de verschillen die zich daarbij voordoen tussen vrouwen uit verschillende etnische groepen en tussen vrouwen en mannen uit dezelfde etnische groep. Die verklaring wil ik vooral zoeken in verschillen in hulpbronnen en in de werking van formele en informele regels. Dit is in feite zeer algemeen geformuleerd de centrale thematiek van mijn onderzoeksprogramma dat ik samen met anderen in verschillende deelprojecten wil uitwerken. Voortbouwend op de theorie en op de resultaten van eerder onderzoek van mijzelf en anderen wil ik daarbij de volgende accenten leggen.

Als het gaat om het onderzoek naar de rol van *hulpbronnen*, acht ik onder meer de volgende factoren van belang. In de eerste plaats natuurlijk het opleidingsniveau en de taalbeheersing. Dit is al veelvuldig door anderen aangetoond dus dát hoeft ik niet meer te onderzoeken. Maar verschillen in opleiding moeten natuurlijk worden meegenomen in het bepalen van het gewicht van de verschillende verklarende variabelen. Dit geldt zeker ook voor het internationaal vergelijkende onderzoek; verschillen in arbeidsparticipatie tussen landen kunnen immers deels het gevolg zijn van verschillen in opleidingsniveau. Bovendien is van belang om na te gaan in hoeverre er bijvoorbeeld verschillen zijn tussen en binnen etnische groepen in de toegang tot en het doorlopen van inburgeringstrajecten. Als de trajecten die mannen doorlopen meer zijn gericht op betaald werk, en de trajecten die vrouwen doorlopen

meer op opvoedingsondersteuning of op vrijwilligerswerk, bestendigt dat de traditionele rolverdeling tussen de seksen.

In de tweede plaats is het evident dat de tijd die men aan werk kan besteden onder druk kan staan van andere claims, zoals de tijd die men besteedt aan de zorg voor kinderen of hulpbehoevende naasten. Onderzoek heeft uitgewezen dat Marokkaanse en in mindere mate Turkse ouderen vaker informele hulp van hun kinderen krijgen dan andere groepen ouderen (Schellingerhout 2004). Uit tijdsbestedingonderzoek blijkt echter vooralsnog niet dat Turken en Marokkanen ook vaker informele hulp *geven* (Merens et al. 2006). Dit hangt vermoedelijk samen met het feit dat bij hen het aandeel ouderen (en daarmee het aandeel hulpbehoevenden) nog relatief klein is vergeleken met dat bij autochtonen. Met de veroudering van de allochtone bevolking zou er dus onderscheid kunnen ontstaan tussen de tijd die allochtone en autochtone vrouwen besteden aan informele hulp. In het onderzoek wil ik nagaan in hoeverre dat het geval is en of verschillen in de tijd die vrouwen (en mannen) uit verschillende etnische groepen besteden aan onbetaalde zorg een verklaring bieden voor de ongelijkheid in maatschappelijke posities tussen groepen. Daarbij speelt uiteraard de aanwezigheid van een partner een rol. Daarmee kan immers de zorg gedeeld worden.

Een derde hulpbron die ik nader zou willen onderzoeken betreft de rol van gezondheid. Welke verschillen zijn er op dat punt en in hoeverre verklaren die de ongelijkheid in maatschappelijke posities? De ‘onzichtbare moeders’ uit het boek van Margalith Kleijwegt blijken vaak te kampen met allerlei gezondheidsproblemen. Uit een overzichtsstudie van Josette Hensing (2006) blijkt dat de kennis over de gezondheid van allochtonen onvolledig, fragmentarisch en onvoldoende betrouwbaar is. Maar voor zover beschikbaar wijzen de beschikbare bronnen steeds op verschillen. Allochtonen en vooral de vrouwen onder hen hebben relatief vaak gezondheidsproblemen. Daarbij is het overigens nog onduidelijk hoe die verschillen te verklaren zijn. Sociaaleconomische factoren (zoals een laag inkomen) verklaren maar een deel ervan (Kunst et al. 2005).

Een vierde hulpbron is de rol van netwerken. Het is bekend dat netwerken een rol kunnen spelen bij het verkrijgen van werk en de verdere loopbaan. Maar ook kunnen zij een stimulans zijn voor de zelfontplooiing of steun bij de organisatie van het dagelijks leven.

Het karakter van netwerken van verschillende etnische groepen, van vrouwen en van mannen uit die groepen en van leden van de eerste en tweede generatie loopt uiteen. Het onderzoek van Van den Berg (2007) geeft een goed beeld van het functioneren van sociale netwerken bij Marokkaanse vrouwen uit de eerste generatie. Vergelijking met andere groepen en verschillen in het karakter van de netwerken (gaat het vooral om familie, vrienden, of ook om relaties buiten de persoonlijke kring) kan meer zicht bieden op de mate waarin netwerken voor vrouwen uit etnische minderheden bevorderend of wellicht belemmerend werken bij het verbeteren van hun maatschappelijke positie.

Tot slot noem ik voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg: regelingen voor verlof en kinderopvang, zeggenschap over werktijden en de mogelijkheid om af en toe thuis te kunnen werken. De vraag die ik zou willen beantwoorden is of er wellicht sprake is van verschillen in toegang tot dergelijke voorzieningen tussen de groepen. Zowel binnen, maar zeker ook tussen landen bestaan er verschillen in toegang en gebruik, die deels een verklaring kunnen bieden voor de bestaande ongelijkheid in arbeidsdeelname.

Als het gaat om de *werking van formele en informele regels* zal ik natuurlijk kijken naar verschillen in opvattingen. Opvattingen over hoe vrouwen en mannen zich behoren te gedragen en verwachtingen over hun participatie aan de samenleving. Daarbij gaat het vanzelfsprekend om de eigen preferenties en opvattingen, maar ook om opvattingen van de wijdere omgeving: de partner (indien aanwezig), familie, vrienden en kennissen. Belangrijke anderen kunnen iemand immers stimuleren of juist afremmen om bijvoorbeeld (meer) te gaan werken. De inhoud en het belang van opvattingen kan tussen groepen verschillen. Zo doet een van mijn medewerkers op het SCP, Mariëlle Cloïn, in dit verband promotieonderzoek naar het belang van opvattingen specifiek bij laagopgeleide vrouwen. Zij gaat na in hoeverre die opvattingen bij laagopgeleide vrouwen wellicht een grotere rol spelen dan bij hoogopgeleide vrouwen en zij vergelijkt dit met de rol van financiële factoren. Ook zal zij laagopgeleide vrouwen uit verschillende etnische groepen onderling vergelijken wat betreft het gewicht van sociaal-culturele en economische factoren.

Bij de werking van regels zijn tevens opvattingen van werkgevers in het geding, bijvoorbeeld als het gaat om de kansen op werk en doorstroming naar hogere functies. Binnen mijn onderzoeksprogramma is Laila Faulk net gestart met een promotieonderzoek naar de mogelijke rol van discriminatie van allochtone vrouwen op de arbeidsmarkt in Nederland en Duitsland.

Ten slotte komt opnieuw de rol van overheidsbeleid aan bod. Daarnet had ik het al over beleid in de zin van voorzieningen die als hulpbron kunnen dienen en zo maatschappelijke participatie ondersteunen. Maar van beleid gaat ook een normerende werking uit. Bovendien kunnen er verschillende regels gelden voor verschillende groepen, denk aan asielzoekers die zolang hun procedure loopt nog niet mogen werken. De vraag die dus aan de orde is, is in hoeverre er in het beleid (al dan niet impliciet) verschillende normen gelden voor vrouwen en mannen uit verschillende etnische groepen.

Bij dit onderzoek naar de rol van hulpbronnen, de werking van regels, processen van betekenisgeving en de rol van beeldvorming hoop ik de samenwerking met mijn collega's Sawitri Saharso en Halleh Ghorashi verder uit te bouwen. Vooral het combineren van mijn meer kwantitatieve onderzoekstraditie met hun meer kwalitatieve lijkt mij daarbij waardevol.

Door onderzoek te doen naar verschillen in (toegang tot) hulpbronnen en naar de werking van regels, wil ik dus meer inzicht krijgen in de determinanten van de sekseongelijkheid en de ongunstige maatschappelijke positie van met name vrouwen uit etnische minderheden. Daarbij richt ik mij vooral op de vrouwen in een kansarme positie. Juist zij verdienen naar mijn mening extra aandacht, omdat zij – al dan niet zelfgekozen – vanuit emancipatie- en integratie-optiek bezien aan de kant staan. Het gaat om een grote groep. Ik heb het globaal uitgerekend en kom bij elkaar tot meer dan een miljoen vrouwen tussen de 15 en 65 jaar. Verreweg het grootste deel van hen is overigens autochtoon: ruim 900 duizend vrouwen. Procentueel gezien is het aandeel vrouwen in een kansarme positie onder de autochtonen dan weliswaar het kleinst, absoluut gezien gaat dit dus om verreweg het grootste deel van de groep vrouwen. Maar ook bij Turkse en Marokkaanse vrouwen gaat het om forse aantallen: ruim 65 duizend bij de Turken en iets minder dan 60 duizend bij Marokkanen. Van de Surinaamse vrouwen behoren er

naar schatting een kleine 30 duizend tot deze groep en bij Antilliaanse vrouwen zo'n 13 duizend. In totaal over deze vijf groepen zoals gezegd dus meer dan een miljoen vrouwen.

Via het vergroten van wetenschappelijke kennis hoop ik een bijdrage te leveren aan de verdere ontwikkeling van beleid om de positie van deze vrouwen te verbeteren. In het volgende deel van mijn rede wil ik vast wat dieper op die groep ingaan. Over wat voor vrouwen hebben we het dan eigenlijk?

Vrouwen in een kansarme positie nader belicht

Wie zijn die vrouwen in een kansarme positie? Gaat het vooral om oudere vrouwen die niet of niet meer werken? Of juist om vrouwen met jonge kinderen, die niet werken vanwege hun zorgtaken? Wat zijn hun opvattingen en preferenties? Hebben ze nu geen baan, maar willen ze wel werken? En als ze niet willen werken, waarom dan niet? Ik presenteer u wat eerste uitkomsten van een nadere analyse van deze groepen⁴. Met verder onderzoek hoop ik dat in de toekomst uit te diepen.

Ik begin met de *allochtone vrouwen*. Omwille van de overzichtelijkheid zal ik die hier in twee groepen indelen: de Turkse en Marokkaanse vrouwen in de ene groep en de Surinaamse en Antilliaanse in de andere. Er zijn weliswaar tussen Turkse en Marokkaanse vrouwen wat verschillen en hetzelfde geldt voor de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen, maar de overeenkomsten zijn zo groot dat de samenvoeging hier wel verantwoord is.

Hoe is het gesteld met de hulpbronnen van de *Turkse en Marokkaanse vrouwen* in een kansarme positie? Allereerst is per definitie hun opleidingsniveau laag, maar bij deze vrouwen is het wel heel laag. Tweederde à driekwart van de vrouwen van Turkse of Marokkaanse herkomst heeft hooguit basisonderwijs genoten en vaak zelfs dat niet, of maar gedurende een paar jaar. De meerderheid van de vrouwen heeft wel ooit een cursus Nederlands gevolgd, maar dat heeft niet altijd veel opgeleverd. Ongeveer vier op de tien vrouwen zeggen vaak moeite te hebben met het voeren van een gesprek in de Nederlandse taal.

⁴ Daarbij heb ik gebruik gemaakt van de recente survey onder een representatieve steekproef bij Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en autochtonen (SIM 2006) (zie voor een toelichting Dagevos en Gijsberts 2007).

Anders dan u wellicht zou denken zijn de Turkse en Marokkaanse vrouwen in een kansarme positie vaak nog niet oud. Tweederde van hen is jonger dan 45 jaar. Afgezet tegen de leeftijdsgrenzen van de potentiële beroepsbevolking, zouden zij in meerderheid dus nog ten minste twintig jaar actief kunnen deelnemen aan de arbeidsmarkt, maar zij doen dat vooralsnog niet. Een groot deel van de vrouwen heeft nog jonge kinderen om voor te zorgen. Een kleine 50% van de Turkse en ruim 60% van de Marokkaanse vrouwen heeft ten minste een kind onder de 12 jaar.

Ongeveer de helft van de vrouwen heeft langdurige gezondheidsproblemen, Turkse vrouwen wat meer dan Marokkaanse. In vrijwel alle gevallen geven vrouwen aan dat zij hun dagelijkse bezigheden hierdoor minder goed kunnen doen. Wat er feitelijk met hun gezondheid aan de hand is vertellen de data niet, maar veel vrouwen ervaren zelf beperkingen in hun dagelijks functioneren vanwege hun gezondheid.

Over de werking van formele en informele regels bevat het hier gebruikte databestand niet zo veel informatie, afgezien van wat gegevens over de opvattingen en preferenties van de respondenten. Hoewel men wellicht zou verwachten dat de meerderheid van deze vrouwen traditionele rolopvattingen heeft, geldt dat voor een minderheid (ongeveer 30%). Het eigen gedrag, dat gekenmerkt wordt door een traditionele rolverdeling met de partner, gaat dus niet altijd gepaard met traditionele opvattingen. Tegelijkertijd zegt ongeveer de helft van deze groep wel betaald werk te willen hebben. Maar de helft van degenen die dat wel zouden willen zegt dat dat niet mogelijk is, vooral vanwege gezondheidsproblemen.

Ten slotte valt nog op te merken dat verreweg het grootste deel van de Turkse en Marokkaanse vrouwen in een kansarme positie tot de eerste generatie behoort (ongeveer 90%). Zij zijn dus niet in Nederland geboren en getogen. De Nederlandse gewoonten en vanzelfsprekendheden zullen hen niet altijd vertrouwd zijn. Dat kan belemmerend werken in de zin van toegankelijkheid van praktijken en instituties, zoals de omgang met de school van de kinderen, het vinden van betaald werk of deelname aan vrijwilligerswerk. Het grootste deel hoort dus tot de eerste generatie, maar er zijn in die groep wel grote verschillen. Zo vallen hier de oorspronkelijke arbeidsmigranten en hun partners onder, maar ook de huwelijksmigranten. Zoals u waarschijnlijk wel weet trouwt een groot deel van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie met een

partner uit het land van herkomst (Hooghiemstra 2003; Garssen en Wageveld 2007).

Het verhaal van mevrouw Benayad valt moeiteloos in te passen in dit statistische plaatje van Turkse en Marokkaanse vrouwen in een kansarme positie. Hoewel ik haar opleidingsniveau niet weet, zal dat naar alle waarschijnlijkheid laag zijn. Ook haar leeftijd weet ik niet, maar ik schat haar niet ouder dan 45. Mevrouw Benayad woont al heel lang in Nederland, of misschien beter gezegd in Bos en Lommer. Ze beheerst de Nederlandse taal nauwelijks, hoewel ze al jaren op taalles zit. Betaald werk heeft ze niet. Het gezin leeft van de bijstand. En ze heeft problemen met haar gezondheid.

De *Surinaamse en Antilliaanse vrouwen* in een kansarme positie lijken in sommige opzichten op de Turkse en Marokkaanse vrouwen, maar in andere helemaal niet. Wat overeenkomt is hun relatief jongere leeftijd: 50 à 60% is jonger dan 45 jaar. Ook heeft een tamelijk groot deel (ongeveer 40%) nog kinderen onder de 12 jaar. De vrouwen horen bovendien eveneens voor het overgrote deel (90%) tot de eerste generatie, maar gezien het koloniale verleden zal de afstand tot de dominante Nederlandse cultuur minder groot zijn. Het opleidingsniveau van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen in een kansarme positie is wat beter dan dat van de Turkse en Marokkaanse, maar van hen heeft toch ook nog de helft niet meer dan basisonderwijs genoten.

Er zijn echter duidelijk punten waarop de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen afwijken van de Turkse en Marokkaanse. Eén daarvan betreft wat wij in onderzoekersjargon de ‘hoofdactiviteit’ noemen. Daarbij gaat het om de status als bijvoorbeeld werkloze, huisvrouw, gepensioneerde of scholier. Het aandeel huisvrouwen is bij de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen het laagst van de vijf groepen (een derde). Ongeveer de helft van de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen in een kansarme positie is namelijk werkloos of arbeidsongeschikt⁵. De groep die wel zou willen werken is bij hen dan ook het grootst (ruim de helft) en slechts een klein deel daarvan zegt dat wel te willen maar niet te kunnen. Hoewel onder de Surinaamse vrouwen de groep met langdurige gezondheidsklachten

⁵ Bij de Turken geldt dat voor ongeveer 30%, bij Marokkaanse voor ongeveer 15% en bij autochtone vrouwen voor ongeveer 20%.

het grootst is, is dit maar voor een heel klein deel de reden waarom zij niet kunnen werken.

Tot slot een nadere blik op de *autochtone vrouwen, die geen startkwalificatie hebben, geen baan en die niet economisch zelfstandig zijn*. Het gaat hier dus om 21% van de vrouwen van 15 tot 65 jaar. Deze groep wijkt nogal af van de vier groepen vrouwen uit etnische minderheden. De autochtone vrouwen zijn gemiddeld veel ouder: driekwart is ouder dan 45 jaar en de helft zelfs ouder dan 55. Het zal dan ook geen verbazing wekken dat de meeste van hen geen jonge kinderen meer hebben om voor te zorgen. Slechts 1 op de 6 vrouwen heeft een kind onder de 12 jaar. Hoewel driekwart van de vrouwen wel ooit betaald werk hebben gehad, willen ze nu niet meer werken. De data bevatten daarover geen informatie, maar het gaat hier waarschijnlijk vooral om vrouwen die zijn gestopt met werken toen hun eerste kind werd geboren. Dat was immers tot enkele decennia geleden nog gebruikelijk. Hun partner is waarschijnlijk wel blijven werken en kan kennelijk in voldoende inkomen voorzien, want slechts een minderheid (21%) van de vrouwen zegt dat ze moeilijk rond kunnen komen van het gezinsinkomen.

Wat betreft de opvattingen over de rollen van vrouwen en mannen, valt te melden dat die zeker niet traditioneel te noemen zijn (slechts 4% heeft traditionele rolopvattingen). Dat betekent echter niet dat zij zelf een 'emancipatoire' taakverdeling nastreven, gelet op het feit dat zij geen betaald werk willen verrichten. De gerealiseerde taakverdeling zal voor hen (en hun partners) een vanzelfsprekendheid zijn geworden.

Als we nu kijken naar de kenmerken van deze autochtone vrouwen is het wat vreemd om hen allemaal aan te duiden als vrouwen in een kansarme positie. De meeste hebben het materieel niet slecht en gezien hun levensfase zitten zij dicht bij het pensioen, dan dat zij nog een loopbaan voor zich hebben. Er is echter ook een groep jonge autochtone vrouwen, voor wie het wel meer in de rede ligt na te gaan hoe hun maatschappelijke positie zou kunnen verbeteren.

Deze beknopte schets biedt geen volledige verklaring voor de ongunstige maatschappelijke positie van deze vrouwen en nader onderzoek is dan ook zinvol. Er kunnen echter wel al wat aanknopingspunten aan worden ontleend voor beleidsmakers. Zo zal

bijvoorbeeld onmiddellijk duidelijk zijn dat beleid gericht op het verbeteren van voorzieningen voor het combineren van betaald werk met de zorg voor jonge kinderen (een van de kernthema's van het emancipatiebeleid) voor de meeste autochtone vrouwen in een kansarme positie niet van betekenis is en ook slechts voor grofweg de helft van de allochtone vrouwen. Maar voordat ik nader inga op de mogelijke beleidsimplicaties, is het goed om eerst wat te zeggen over het beleid dat wordt gevoerd om de maatschappelijke positie van vrouwen te verbeteren.

Allochtone vrouwen op het snijvlak van emancipatie- en integratiebeleid

De huidige positie van vrouwen is natuurlijk mede bepaald door het beleid uit het verleden. Voor een uitgebreide schets van het voorgaande beleid verwijs ik naar het uitvoerige overzicht dat is opgesteld door het Verwey-Jonker Instituut, in opdracht van de commissie Blok (TK 2003/2004a) en naar de beleidsanalyse van Conny Roggeband en Mieke Verloo (Roggeband en Verloo 2006). Ik volsta hier met het geven van een beknopt overzicht.

In de jaren tachtig en negentig was er geen apart beleid met betrekking tot vrouwen uit etnische minderheden. Niet dat die groep helemaal buiten beeld was. Zowel in het 'algemene' emancipatiebeleid, als in het minderhedenbeleid, zoals dat vroeger heette, werd aan hen specifiek aandacht besteed. Erg veel stelde dit overigens niet voor, maar een belangrijke uitzondering was het project *Vrouwen en Minderhedenbeleid* (VEM). Het doel van dit project, dat liep van 1982 tot 1990, was het ontwikkelen van instrumenten om de *toegang* van vrouwen tot verschillende maatschappelijke terreinen te bevorderen (TK 1992/1993). Er zijn onder deze vlag in totaal zeven deelprojecten uitgevoerd. Twee hadden betrekking op het bevorderen van werkgelegenheid in enkele specifieke sectoren (de zorgsector, de politie en in de vorm van coöperatieve textielwerkplaatsen). De anderen waren: verbetering van de toegankelijkheid van de gezondheidszorg, educatie (vooral basiseducatie), hulpverlening aan weggelopen vrouwen en meisjes, ondersteuning van zelforganisaties en voorlichting.

Uit het overzicht van de deelprojecten blijkt dat het beleid aanvankelijk breder was dan alleen verhoging van arbeidsdeelname van vrouwen uit etnische minderheden en bijvoorbeeld ook was gericht op gezondheidszorg en hulpverlening. Later zou geruime tijd

eigenlijk vooral arbeidsdeelname centraal komen te staan. Zo is het VEM-project opgevolgd door het VEM-bureau Werkgelegenheid voor vrouwen uit etnische minderheden (1991-1994).

De oorzaken voor de slechte maatschappelijke positie van allochtone vrouwen worden in die periode vooral gezocht in de hoek van de hulpbronnen, om in de terminologie van mijn theoretisch kader te spreken. Gebrekkige hulpbronnen bij de vrouwen zelf zijn bijvoorbeeld onvoldoende beheersing van de Nederlandse taal en het lage opleidingsniveau. Maar ook de gebrekkige toegang tot hulpbronnen wordt onderkend, zoals bijvoorbeeld het feit dat opleidings- en werktrajecten onvoldoende zijn afgestemd op deze groepen.

Er is zo jarenlang beleid gevoerd in de vorm van specifieke projecten, maar van integratie van de aandacht voor deze groep in het algemene beleid (bijvoorbeeld in het arbeidsmarktbeleid) was geen sprake. En ook ontbrak structureel beleid gericht op verbetering van de positie van allochtone vrouwen (TK 2003/2004b; Roggeband en Verloo 2006). Met de nadruk in het beleid op arbeidsparticipatie liep het beleid overigens in de pas met de inenging die ook al in het algemene emancipatiebeleid was ingetreden en waar het bevorderen van de economische zelfstandigheid van vrouwen het belangrijkste beleidsdoel is geworden (zie bijv. Keuzenkamp en Teunissen 1990; Keuzenkamp et al. 1996).

Rond de millenniumwisseling treedt er een trendbreuk op. Aan de ene kant blijft de aandacht voor vergroting van de arbeidsparticipatie gehandhaafd, getuige de instelling van de commissie Arbeidsparticipatie van Vrouwen uit Etnische Minderheden (AVEM) in 2001. Deze commissie wordt opgevolgd door de commissie PaVEM: Participatie Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen, die gemeenten moest ondersteunen bij het bevorderen van de participatie van allochtone vrouwen.

Naast die voortdurende nadruk op participatie duiken er – zoals Roggeband en Verloo (2006) dat noemen – twee nieuwe ‘beleidsframes’⁶ op. Het ene is een ‘restrictieframe’. Daarin ligt de nadruk op het voorkómen van een nieuwe instroom van huwelijksmigranten. Het andere is een ‘kwetsbaarheidsframe’, dat

⁶ Een beleidsframe bestaat uit een bepaalde definitie van een probleem, de oorzaken en mogelijke oplossingen.

zich richt op de wettelijke bescherming van vrouwen met een afhankelijke verblijfsstatus, die hun geweldadige echtgenoot willen verlaten. Genitale verminking en eengerelateerd geweld staan prominent op de agenda (Prins en Saharso, 2008). Er wordt in het beleid in toenemende mate nadruk gelegd op sociaal-culturele factoren, die de integratie en emancipatie zouden belemmeren en vooral op de islam (zie ook Ghorashi 2006). De oorzaak van het probleem wordt nu veel meer in de culturele hoek gezocht, in mijn theoretisch kader aangeduid als de machtswerking van regels. Het zijn vooral de traditionele rolopvattingen die als obstakel voor emancipatie naar voren worden gebracht. Overigens blijft het belang van hulpbronnen zeker ook aandacht krijgen (zie de nadruk op inburgering). Maar het zijn daarbij vooral de individuele vrouwen (en mannen) zelf die hier op hun verantwoordelijkheid worden aangesproken. Ik citeer: “Het kabinet gaat ervan uit dat de wil van de doelgroep om actief aan de samenleving deel te nemen aanwezig is en beschouwt vermindering van de achterstand voor een belangrijk deel als de eigen verantwoordelijkheid van de doelgroep” (TK 2003/2004c). De vraag of etnische minderheden wel evenveel toegang hebben tot hulpbronnen en bijvoorbeeld werkgevers even open staan voor allochtone als voor autochtone sollicitanten, wordt minder benadrukt.⁷

Al met al staat de positie van allochtone vrouwen de laatste jaren hoog op de agenda. In de komende jaren wordt het *integratiebeleid* in zekere zin gefeminiseerd, getuige bijvoorbeeld de uitspraken van minister Verdonk dat de emancipatie van allochtone vrouwen een sleutelfactor vormt in de integratie van minderheden. “Een vrouw die actief is in de samenleving telt voor drie. Ze integreert zelf, is een voorbeeld voor haar familie en eventuele kinderen en motiveert andere vrouwen hetzelfde te doen”, zo zei minister Verdonk (TK 2005/2006a). En aan de andere kant wordt het *emancipatiebeleid* geëtniseerd, zie mijn verwijzing in het begin van mijn rede, naar de uitspraken van minister De Geus dat alleen allochtone vrouwen nog maar moeten emanciperen.

Een van de kernthema's van het integratiebeleid tijdens de kabinetten Balkenende is de inburgering. Vooral ook om nieuwe

⁷ Sinds kort is hier overigens wel wat meer aandacht voor. Op verzoek van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid verricht het SCP momenteel onderzoek naar discriminatie (rapport verschijnt eind 2007), dat input moet opleveren voor het beleid.

taalachterstanden bij kinderen te voorkomen, zijn opvoeders (lees: moeders) als aparte doelgroep aangewezen. De inburgeringcursussen hebben echter ook voor de vrouwen zelf een functie. Voor een deel van de vrouwen betekent dit dat zij uit hun isolement worden gehaald en meer met anderen in contact komen. Voor anderen zijn er al verdergaande effecten, zoals doorstroming naar vervolgopleidingen of een vorm van arbeid (Turkenburg en Gijsberts 2006).

Eind 2005 is er een nieuwe emancipatienota verschenen (TK2005/2006) waarin de versterkte aandacht voor allochtone vrouwen is terug te vinden. In aanvulling op het reeds ingezette beleid rond arbeidsparticipatie en cultuurgerelateerd geweld wordt een nieuw thema geïntroduceerd: maatschappelijke participatie. Hiermee wordt bedoeld op “deelname aan vrijwilligerswerk in de buurt of op school, gastouder zijn of actief lid van een vereniging”(TK 2005/2006). De achtergrond van dit beleidsthema is dat de afstand tot de arbeidsmarkt voor een aanzienlijke groep allochtone vrouwen te groot is. Vrijwillig meedoen aan maatschappelijk zinvolle activiteiten kan voldoening schenken en als opstap naar betaald werk functioneren. Aanvankelijk achtte men dit beleidsthema overigens zowel voor autochtone als allochtone vrouwen van belang, maar in het hierop aansluitende project *Duizend en één Kracht* gaat het alleen nog maar om allochtone vrouwen.

Enkele kanttekeningen bij het beleid

In het verlengde van mijn globale analyse van vrouwen in een kansarme positie wil ik op deze plaats een paar opmerkingen maken over het huidige beleid. In de eerste plaats is duidelijk dat er een hele grote groep allochtone vrouwen is, die door gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal en lage opleidingsniveau weinig kans hebben op betaald werk. Ik onderschrijf dan ook de grote inzet op inburgering, verhoging van de kwaliteit van die inburgering en het voornemen om inburgeringstrajecten veel vaker te verbinden met trajecten die zijn gericht op betaald werk, maatschappelijke participatie of doorstroom naar beroepsonderwijs (zie het Deltaplan Inburgering (Ministerie van WWI 2007)). Vrouwen (en mannen) worden daarmee in de gelegenheid gesteld (en soms gedwongen) hun hulpbronnen uit te breiden. Maar de aandacht moet daarbij niet alleen uitgaan naar de verantwoordelijkheid van de inburgeraars zelf,

maar evenzeer naar andere partijen die een rol spelen bij de kansen om daadwerkelijk in te burgeren. Zijn er banen en stageplaatsen beschikbaar en is het beroepsonderwijs toegankelijk voor deze groep? In hoeverre is sprake van discriminatie en wat wordt er gedaan om dat tegen te gaan? Bekend is dat de toegankelijkheid van kinderopvang voor inburgeraars nog een knelpunt is dat niet is opgelost (Frontoffice inburgering 2007).

Een tweede opmerking betreft de rol van gezondheid. Zoals gezegd ervaren veel van de kansarme vrouwen gezondheidsproblemen. Voor een deel zullen die in het verleden een rol hebben gespeeld bij de uitstroom van werk naar de wao. Het lijkt mij aannemelijk dat wanneer er geen aandacht aan deze gezondheidsproblematiek wordt geschonken, de stap naar een of andere vorm van participatie in veel gevallen uit zal blijven. Wat dat betreft verdient het aanbeveling om de initiatieven die momenteel her en der plaatsvinden om gezondheidsverbetering aan te grijpen om participatie te bevorderen meer structureel in te bedden in het beleid.

En een derde opmerking betreft de nadruk op maatschappelijke participatie in de zin van deelname aan vrijwilligerswerk. De constatering dat de afstand tot de arbeidsmarkt voor veel vrouwen in een kansarme positie groot is, is juist. In die zin kan het bevorderen van maatschappelijke participatie zinvol zijn. De literatuur wijst echter uit dat een gebrekkig opleidingsniveau en armoede belangrijke obstakels zijn voor migranten om deel te nemen aan vrijwilligerswerk, vooral bij Turkse en Marokkaanse vrouwen (zie o.a. Klaver et al. 2005, Münz 2003 en 2006, Dekker en Keuzenkamp 2006). Problemen met de gezondheid spelen hier overigens eveneens een rol (Dekker en Keuzenkamp 2006). Bovendien is het doen van vrijwilligerswerk voor onbekende medeburgers en de waarde die daar in onze cultuur aan wordt gehecht geen vanzelfsprekendheid voor migranten. Gewoonten in organisaties waar dat vrijwilligerswerk zich zou moeten afspelen, kunnen eveneens een belemmering vormen voor deelname door vrouwen uit etnische minderheden (Münz 2006). Tot slot moet worden opgemerkt dat vrijwilligerswerk vaak weinig status geniet. Vrouwen die maatschappelijk willen participeren doen dat bij voorkeur via betaald werk (Dekker en Keuzenkamp 2006, Münz 2006). Vrijwilligerswerk kan dan aantrekkelijk zijn indien dat daadwerkelijk de kans op werk vergroot. Maar de vraag is in

hoeverre dat werkelijk het geval is. Een combinatie van inburgeringstrajecten met vormen van gesubsidieerde arbeid zal vermoedelijk meer aantrekkingskracht hebben. Betaald werk heeft nu eenmaal meer status en de beloning (ook al is die laag) zal voor veel vrouwen in een kansarme positie (en hun partners) een welkome aanvulling vormen op het lage gezinsinkomen.

Als laatste nog een opmerking over het vaak tijdelijke karakter van projecten. Processen van emancipatie en integratie vergen een lange adem en het geeft dan ook geen pas om al te veel ongeduld ten toon te spreiden. Als men bijvoorbeeld bedenkt dat Nederlanders die hier geboren en getogen zijn tot hun zestiende vanwege de leerplicht onderwijs hebben genoten, mag duidelijk zijn dat een paar korte inburgeringcursussen daar mager bij afsteken. Verandering van attitudes en gewoonten is een langdurig proces, zo leren periodieke onderzoeken naar het verloop van het emancipatieproces van autochtone vrouwen (zie onder andere Portegijs 2006). De emancipatie en integratie van (vrouwen uit) etnische minderheden schrijdt voort, maar het zal duidelijk zijn dat er nog een lange weg te gaan is⁸.

Internationale vergelijking

Ik stap over op het laatste inhoudelijke deel van mijn rede. Tot nu toe had ik het vooral over vergelijking van vrouwen in Nederland, die afkomstig zijn uit verschillende landen van herkomst. Ik wil in mijn onderzoek echter nog een stap verder gaan en ook kijken naar de maatschappelijke positie van vrouwen uit etnische minderheden in andere landen. Eerder gaf ik aan dat de centrale vraag in mijn onderzoeksprogramma is in hoeverre de ongunstige maatschappelijke positie van vrouwen en de verschillen die zich wat dat betreft voordoen tussen de etnische groepen, te verklaren zijn door verschillen in hulpbronnen en in de werking van regels. Via internationaal vergelijkend onderzoek wil ik mij vooral richten op de rol van het overheidsbeleid. In het laatste deel van deze oratie wil ik u tot slot mijn plannen hieromtrent ontvouwen.

Allereerst een paar opmerkingen vooraf. Er bestaat binnen de wetenschap al een zekere traditie in het doen van internationaal

⁸ Zie ook de studie van Lucassen en Penninx (1985), waaruit blijkt dat integratie van migrantengroepen vaak twee of drie generaties duurde. Gezien de veel grotere omvang van de huidige migrantengroepen zou dit nu echter wel eens langer kunnen duren.

vergelijkend onderzoek. Maar wat betreft de verklaring van de ongunstige maatschappelijke positie van vrouwen uit etnische minderheden is het terrein nog tamelijk onontgonnen. In internationaal vergelijkend onderzoek naar de positie van minderheden wordt namelijk vaak geen onderscheid gemaakt tussen de seksen, of hooguit op geaggregeerd niveau, door alle allochtonen (westers en niet-westers en afkomstig uit tal van landen) samen te nemen. En in internationaal vergelijkend onderzoek naar de ongelijkheid tussen de seksen wordt vaak weinig aandacht besteedt aan verschillen tussen etnische groepen. Een van de weinige uitzonderingen⁹ vormt de studie die Frank van Tubergen en Ineke Maas (2004) verrichtten op verzoek van de directie Emancipatie van (toen nog) het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Het is aan de ene kant een heel breed onderzoek naar de positie van vrouwelijke migranten in 15 Europese landen, waarbij migranten uit tal van herkomstlanden zijn gezien. Aan de andere kant is het onderzoek juist beperkt, aangezien er geen vergelijking is gemaakt met mannelijke migranten en alleen de eerste generatie is onderzocht.

Met die beperking in het onderzoek van Van Tubergen en Maas tot de eerste generatie kom ik gelijk op een tweede opmerking, die betrekking heeft op de beschikbare data. Voor zover etnische minderheden al goed in survey-data van verschillende landen zijn vertegenwoordigd, gaat het vaak uitsluitend om de eerste generatie. Personen die zelf wel in Nederland zijn geboren, maar waarvan (een van beide) ouders in het buitenland is geboren zijn dan niet herkenbaar. Dat is een serieuze beperking. Het gaat immers om een groot deel van de etnische minderheden (in Nederland ruim 40%) en leden van de tweede generatie hebben vaak een betere positie dan die van de eerste generatie. Een ander probleem met de internationale datasets is dat er door statistische bureaus verschillende definities worden gebruikt voor allochtonen. Zo hanteren de statistische bureaus van België, Duitsland en Frankrijk de nationaliteit van de respondent als uitgangspunt, vraagt men in het Verenigd Koninkrijk naar de eigen perceptie van de respondent en worden in Zweden personen die zelf in het buitenland zijn

⁹ Een andere uitzondering is het momenteel lopende Europese project Femipol. De focus daarin ligt op huwelijksmigrantinnen, 'domestic workers', en prostituees. Nederland doet hier overigens niet aan mee.

geboren en waarvan (een van) de ouders in het buitenland is geboren tot de allochtonen gerekend (CBS 2005).

Een derde opmerking ten slotte gaat over de verschillen tussen landen wat betreft de herkomst van de migranten. Zo zijn bijvoorbeeld de grootste minderheidsgroepen in het Verenigd Koninkrijk afkomstig uit India en Pakistan. Hoewel er overeenkomsten zijn met de grootste minderheidsgroepen in Nederland, zijn ze toch zeker niet zonder meer te vergelijken. Ik wil mij in het onderzoek in principe beperken tot een of hooguit twee Nederlandse migrantengroepen die ook in grote getale in andere westerse landen voorkomen, zoals de Turken en de Marokkanen.

In het internationaal vergelijkende onderzoek wil ik de vraag toespitsen op de invloed van het overheidsbeleid op de sekseongelijkheid in verschillende etnische groepen. Ik wil dat onderzoek toespitsen op landen waar die ongelijkheid kleiner is en nagaan in hoeverre dat toe te schrijven valt aan de rol van het overheidsbeleid.

Er bestaan enkele meetinstrumenten waarmee periodiek een beeld wordt geschetst van de mate van ontwikkeling van landen, rekening houdend met of toegespitst op de stand van het emancipatieproces in de verschillende landen van de wereld periodiek in beeld wordt gebracht.¹⁰ In de verschillende ranglijsten, staan de Scandinavische landen vrijwel steeds aan kop, meestal aangevoerd door Zweden. Gezien de veel langere traditie van egalitair denken over de sekseverhoudingen is dat ook niet zo vreemd. Zo is in Zweden al in 1845 de gelijkheid van vrouwen en mannen met betrekking tot huwelijks bezittingen en erfrecht wettelijk geregeld (Gerhard et al. 2005). Ter vergelijking: in

¹⁰ De oudste en meest bekende is de *Gender Development Index*. Deze is in 1995 geïntroduceerd door UNDP, de ontwikkelingsorganisatie van de Verenigde Naties. Van meer recente datum is de *Gender Gap Index* (uit 2005), die is ontwikkeld door de World Economic Forum. In deze index ligt de nadruk op de 'gender gap', op de kloof tussen de seksen binnen een land en niet zozeer op het absolute niveau van ontwikkeling en welvaart van landen waarbij rekening wordt gehouden met gender. Een uitkomst van deze *Gender Gap Index* zou kunnen zijn dat er een ontwikkelingsland bovenaan de lijst staat, omdat daar niet of nauwelijks sprake is van sekseverschillen. Bij de *Gender Development Index* zou dat land echter veel lager scoren.

Nederland zou pas meer dan honderd jaar later de handelingsonbekwaamheid van vrouwen uit het Burgerlijk wetboek worden geschrapt.

Een interessante vraag is nu in hoeverre die egalitaire cultuur in Scandinavische landen – die zijn weerslag heeft gevonden in overheidsbeleid en in tal van maatschappelijke instituties – tevens doorwerkt in een geringere sekseongelijkheid onder etnische minderheden vergeleken met landen als Nederland en Duitsland. In Nederland en Duitsland is het streven naar gelijkheid tussen seksen immers pas veel later goed van de grond gekomen en wij lopen in zekere zin nog altijd achter ten opzichte van de Scandinavische landen.

In het onderzoek van Van Tubergen en Maas (2004) dat ik net al noemde is de sekseongelijkheid niet bekeken en zijn alleen vrouwen onderzocht. Hieruit blijkt dat de arbeidsparticipatie van Turkse vrouwen van 25-74 jaar in Nederland in de periode 1992-2001 inderdaad duidelijk lager was dan die in Zweden en Denemarken. In Duitsland was dat echter niet het geval. De arbeidsparticipatie van Turkse vrouwen was in Duitsland in die periode gemiddeld zelfs hoger dan die in Zweden en Denemarken en dus ook hoger dan die in Nederland.

Het onderzoek van Van Tubergen en Maas behelst in feite een eerste globale analyse van de situatie in een groot aantal landen. Het biedt een breed overzicht, maar het gaat niet zo diep. De cijfers over specifieke groepen die worden gepresenteerd die betrekking hebben op een lange tijdsspanne; het gaat alleen om leden van de eerste generatie; en er is nog niet gekeken naar mogelijke verklaringen voor de aangetroffen verschillen. Een studie waarin dat laatste wel is gedaan is dat van Dagevos en anderen (2006). Zij verrichtten een uitgebreide analyse van verschillen in de arbeidsmarktpositie van Turken in Nederland en Duitsland. Overigens blijkt uit hun onderzoek dat in 2002 de arbeidsparticipatie van Turkse vrouwen van 17-64 jaar in Nederland en Duitsland even groot was, hetgeen afwijkt van de bevinding van Van Tubergen en Maas.¹¹

In het internationaal vergelijkende onderzoek wil ik allereerst proberen een beter beeld te krijgen van de maatschappelijke positie

¹¹ Mogelijk is die andere uitkomst toe te schrijven aan het verschil in periode die is gezien en zijn Nederland en Duitsland op dit punt naar elkaar toegegroeid.

van Turkse en Marokkaanse vrouwen in een aantal westerse landen (vergeleken met autochtone vrouwen en met mannen uit de eigen groep). De focus ligt daarbij wederom op verschillen in arbeidsdeelname. Een waardevolle bron die hiervoor over enige tijd beschikbaar komt is de Labour Force Survey die in 2008 in alle landen van de Europese Unie wordt gehouden en waarin een aparte module wordt opgenomen over migranten (en hun nakomelingen).

Vervolgens wil nagaan in hoeverre de verschillen te verklaren vallen door verschillen in hulpbronnen en in de werking van formele en informele regels in die landen. Met name de rol van het overheidsbeleid zal daarin centraal staan.

Bij het analyseren van de invloed van beleid wil ik aansluiten bij onderzoek uit tot nu toe twee tamelijk gescheiden onderzoekstradities. De ene betreft onderzoek naar verklaring van verschillen tussen landen in arbeidsdeelname van vrouwen, waarbij wordt vertrokken vanuit verschillen tussen verzorgingsstaten en genderregimes. De andere traditie is onderzoek dat vertrekt vanuit verschillende regimes wat betreft het immigratie- en integratiebeleid. Ik licht de beide tradities en de manier waarop ik die wil combineren hierna kort toe.

De rol van verzorgingsstaten en integratieregimes

Voortbouwend op het werk van de invloedrijke Deense socioloog Gosta Esping-Andersen (1990 en 1999) is er inmiddels vrij veel onderzoek gedaan naar de manier waarop verschillen in arbeidsdeelname van vrouwen tussen landen verklaard kunnen worden door verschillen in type verzorgingsstaat. Esping-Andersen onderscheidt drie typen: liberale, corporatistische of conservatieve en sociaal-democratische. In liberale landen, zoals het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten zijn vrijwel geen collectieve voorzieningen aanwezig. Voor zover die er zijn, zijn die alleen gericht op degenen die niet op een andere manier in hun behoeften kunnen voorzien. In sociaal-democratische verzorgingsstaten, zoals Zweden en Denemarken, bestaan er collectieve voorzieningen voor tal van risico's, die meestal voor alle inwoners toegankelijk zijn. Zo zijn er uitgebreide voorzieningen voor kinderopvang en verlof. In corporatistische of conservatieve verzorgingsstaten, zoals Duitsland en Frankrijk, zijn voorzieningen voor sociale zekerheid gekoppeld aan betaalde arbeid. Vaak wordt hier ook nog uitgegaan van het

kostwinnersbeginsel, terwijl in sociaal-democratische landen de voorzieningen meer geïndividualiseerd zijn.¹²

Voor het analyseren van verschillen in de arbeidsparticipatie van vrouwen uit etnische minderheden tussen landen, moet deze onderzoekstraditie echter worden aangevuld met inzichten over de manier waarop landen omgaan met immigratie en met migranten. Er zijn immers verschillen tussen landen in de mogelijkheid om zich daar te vestigen, om er te mogen werken en in de toegang tot collectieve voorzieningen. Strengere toelatingseisen kunnen er toe leiden dat er vooral meer hoogopgeleiden het land binnen komen. Opleiding is zoals gezegd een belangrijke hulpbron, die de kansen op de arbeidsmarkt vergroot. Zo kunnen verschillen in toelatingseisen tussen landen een belangrijke verklaring vormen voor verschillen in arbeidsdeelname van immigranten in die landen. Die toelatingseisen kunnen bovendien voor vrouwen en mannen anders uitwerken. Zo zullen mannen veelal makkelijker aan een bepaalde inkomenseis kunnen voldoen dan vrouwen.

Landen verschillen echter ook in de manier waarop zij al dan niet culturele verschillen toestaan of ondersteunen. Zo zijn er landen waar migranten in principe worden geacht zich aan te passen aan de dominante culturele standaarden en landen waar migranten meer mogelijkheden krijgen om hun eigen cultuur te behouden. Daarbij kan ook de manier waarop wordt aangekeken tegen man-vrouw-verhoudingen aan de orde zijn en de verwachtingen wat betreft de participatie van vrouwen in de samenleving.

Koopmans en anderen (2005) hebben een typologie ontwikkeld, waarbij landen worden geclusterd langs twee dimensies. Aan de ene kant een dimensie die betrekking heeft op de toegang tot rechten en aan de andere kant een die betrekking heeft op de manier waarop in landen wordt omgegaan met culturele verschillen. Een wat andere benadering is die van Sainsbury (2006). Zij combineert de typologie van welvaartsstaten van Esping-Andersen met de mate waarin landen verschillen in het toekennen van rechten en stelt de

¹² Deze typologie is overigens niet onomstreden. Vanuit genderstudies zijn er alternatieven ontwikkeld, waarbij meer rekening wordt gehouden met de manier waarop in verzorgingsstaten wordt omgegaan met het beleid ten aanzien van het combineren van betaald werk met de zorg voor kinderen en andere naasten (zie onder meer Daly 2000, Knijn 2003, Haas 2005; Gornick en Meyers 2005). Ik zal daar in de verdere uitwerking van mijn onderzoeksprogramma op voortbouwen.

vraag wie daarbij worden in- of uitgesloten. Bovendien houdt Sainsbury rekening met verschillende vormen van immigratie tussen groepen, zoals arbeidsmigranten, vluchtelingen en huwelijksmigranten.

Op basis van inzichten uit de literatuur wil ik nagaan welke indeling in landen het meest vruchtbaar is voor de verklaring van verschillen in arbeidsdeelname tussen vrouwen uit etnische minderheden (in vergelijking met autochtone vrouwen en met mannen uit hun eigen groep.) Zoals ik al zei zal ik mij vooral richten op Turken en Marokkanen. Die keuze betekent automatisch dat ik mij zal moeten beperken tot landen waar een voldoende groot aantal Turken en/of Marokkanen woont om betrouwbare analyses te kunnen uitvoeren. Daar komt bij dat ik er de voorkeur aan geef om een wat beperkter aantal landen meer diepgaand te onderzoeken, dan veel landen op meer oppervlakkige wijze. Een belangrijke reden daarvoor is dat het moeilijk is vergelijkbare informatie te verkrijgen over de talrijke indicatoren die ik in de analyse zou willen betrekken (zie ook Van der Lippe en Van Dijk 2002). Door mij te beperken tot een aantal landen is dat beter mogelijk. Ook is het dan mogelijk om kwantitatief onderzoek te combineren met kwalitatief onderzoek, hetgeen kan bijdragen aan een diepergaand inzicht in de gevonden verklaring. Bij dit internationaal vergelijkende onderzoek hoop ik de samenwerking met mijn collega Ruud Koopmans, die inmiddels het grootste deel van zijn tijd in Duitsland werkzaam is, verder uit te bouwen.

Terug naar mevrouw Benayad

Ik kom tot een afronding. En daarbij kom ik terug op de vraag wat mevrouw Benayad nu eigenlijk heeft aan emancipatie-onderzoek. Ik hoop u duidelijk gemaakt te hebben dat onderzoek naar verschillen tussen vrouwen wat betreft hun etnische herkomst en naar determinanten van het verschil in hun maatschappelijke positie, meer zicht biedt op wat er precies aan de hand is. Een combinatie van kwantitatief onderzoek, zoals het mijne, en kwalitatief onderzoek, zoals dat van Halleh Ghorashi en Sawitri Saharso en ook dat van Margalith Kleijwegt, is wat dat betreft naar mijn mening bijzonder vruchtbaar.

Inzicht uit emancipatieonderzoek is een belangrijke bron van informatie voor beleidsontwikkeling, beleid dat ertoe zou kunnen bijdragen dat de maatschappelijke positie van vrouwen als mevrouw

Benayad op termijn kan verbeteren. Men kan zich echter wel afvragen hoe groot de kans is dat mevrouw Benayad zelf van de categorie kansarm naar kwetsbaar overgaat. Ik denk dat vaak wordt onderschat hoe moeilijk dat zal zijn. Deels zal het afhangen van haar eigen mogelijkheden en inspanningen en deels van het beleid dat haar daarbij ondersteunt. Maar voor een ongeletterd iemand als zij is het bijzonder moeilijk om nog een nieuwe taal te leren, dat bleek al duidelijk uit het stukje dat ik u aan het begin van mijn rede voorlas. Daarmee wil ik geenszins zeggen dat vrouwen in een kansarme positie maar ‘opgegeven’ zouden moeten worden. Zij kunnen zich zeker nog verder ontwikkelen en hun wereld vergroten door meer buitenshuis te participeren en zij verdienen daarbij alle steun. Dat is goed voor henzelf, voor hun kinderen en bredere netwerk en uiteindelijk ook voor de samenleving als geheel.

Bovendien komen er ook in de toekomst nog vrouwen zoals mevrouw Benayad. De maatschappelijke positie van leden van de tweede generatie is weliswaar gunstiger dan die van de eerste, maar behoeft zeker nog aandacht. Ook zal er in de toekomst sprake blijven van een nieuwe instroom van huwelijksmigranten en andere vrouwelijke migranten. Terwijl het beleid in het verleden lang weinig aandacht aan hen heeft besteed, biedt de huidige kennis aanknopingspunten om eerder en met meer inzet te investeren in hun emancipatie- en integratieproces.

Dankwoord

Tot slot van mijn rede wil ik een aantal mensen bedanken die er aan hebben bijgedragen dat ik hier nu vandaag in toga voor u sta.

Om te beginnen wil ik het College van Bestuur van de Vrije Universiteit en het bestuur van de Faculteit der Sociale Wetenschappen, in het bijzonder decaan Bert Klandermans, bedanken voor het instellen van deze leerstoel en het vertrouwen in mij als bekleder daarvan. Die dank gaat evenzeer uit naar de directie van het Sociaal en Cultureel Planbureau en daarbij wil ik zeker ook Theo Roes, de vorige adjunct-directeur, betrekken. Bovendien dank ik de leden van de afdeling Sociologie en met name van de onderzoeksgroep Social Change and Conflict voor hun bereidheid mij in hun midden op te nemen.

Het is toch wel heel bijzonder dat ik hier vandaag zo als prof voor u sta. Toen ik op de middelbare school zat, het Stedelijk Gymnasium in Leiden, dacht ik: ik ga zeker niet naar de universiteit! Het idee om nog eens zes jaar in zo'n studieuze en nogal elitaire omgeving een opleiding te volgen sprak mij helemaal niet aan. Mijn ouders waren dan ook zeer verbaasd dat ik na de hogere beroepsopleiding die ik volgde, toch nog naar de universiteit ging. Maar tijdens die hbo-opleiding was mijn belangstelling voor de sociale wetenschappen gewekt. Dat is tijdens mijn studie sociale pedagogiek alleen maar sterker geworden. Ik vond die studie erg interessant en zette zelfs al de eerste schreden op het pad van een wetenschappelijke carrière. Nog tijdens mijn studie schreef ik al mijn eerste artikel, dat verscheen in het tijdschrift *Jeugd en Samenleving*. Ik herinner mij nog goed de geamuseerde reactie van mijn toenmalige scriptiebegeleidster Wilma Vollebergh, dat ik al eerder een publicatie had dan een aantal van de wetenschappelijk medewerkers van de vakgroep.

Tijdens die studie had ik overigens ook de eerste kennismaking met de VU, waar ik een bijvak politicologie, in het bijzonder Vrouw en Beleid, volgde. Maar voordat ik hier hoogleraar zou worden, heb ik een kleine rondgang langs andere universiteiten gemaakt.

Ik begon in Leiden, bij de vakgroep Vrouwenstudies. Samen met Anneke Teunissen deed ik onder de inspirerende leiding van Joyce Outshoorn en Jantine Oldersma onderzoek naar de beleidstheorie die ten grondslag ligt aan het emancipatiebeleid. Het

onderzoek was soms echt monnikenwerk, maar het resultaat was een succes mag ik wel zeggen. Nog lang daarna kreeg ik de reactie “O, ben jij Keuzenkamp, van Keuzenkamp en Teunissen!”

Mede dankzij dit succes en dankzij het contact van Marry Niphuis (een van de leden van de begeleidingscommissie van het onderzoek) met Gerard Frinking, hoogleraar demografie in Tilburg, belandde ik vervolgens op de KUB – de Katholieke Universiteit Brabant. Gerard had samen met Ad Vossen geld van NWO binnengehaald om onderzoek te laten doen naar de effecten van emancipatiebeleid op de levensloop van vrouwen. Het was wel niet bedoeld als promotieonderzoek, maar omdat ik inmiddels had besloten dat ik verder wilde in de wetenschap, hebben we dat er toch van gemaakt. Gerard heeft mijn wetenschappelijke loopbaan zeer gestimuleerd en ik ben hem daar nog altijd erg dankbaar voor. Mede dankzij de goede begeleiding van hem, van mijn ‘oude baas’ Joyce Outshoorn, die mij op het rechte ‘gender pad’ hield, en van Ad Vossen, die mijn eigenzinnige gedachten kritisch bleef bevragen, heb ik mijn proefschrift succesvol afgerond.

Na Tilburg belandde ik in Nijmegen, bij de Faculteit der Beleidswetenschappen. Het faculteitsbestuur wilde vrouwenstudies integreren in het onderwijs en onderzoek binnen de faculteit. Mieke Verloo en Yvonne Benschop waren daar al mee bezig, respectievelijk bij politicologie en bij bedrijfswetenschappen. En ik kwam in de hoek van de ruimtelijke wetenschappen terecht. Ik kon daar mijn draai echter niet zo vinden. Toen ik dan ook een baan kon krijgen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau was ik de koningin te rijk.

Op het SCP voelde ik mij al snel als een vis in het water. Terug in de sociologische hoek van de sociale wetenschappen, op een plek dicht tegen de wereld van het overheidsbeleid aan en temidden van een heel open en collegiaal werkklimaat. Als sociale wetenschapper met affiniteit voor beleid kan ik mij geen mooiere werkplek bedenken.

Ik wil iedereen waarmee ik in het verleden heb samengewerkt daarvoor van harte bedanken. Het doen van wetenschap is in principe een nogal zelfstandige bezigheid. Maar een deel van het plezier schuilt voor mij juist ook in de discussie en uitwisseling hierover met collega’s. Mijn werk is er mede door de dialoog daarover met anderen altijd beter op geworden. Voor het feit dat ik op deze positie aan de VU ben beland wil ik bovendien in het

bijzonder Paul Schnabel en Mérove Gijsberts bedanken. Zonder hun stimulans aan het begin van dit traject zou ik hier nooit hebben gestaan.

De kwaliteit van deze rede is zeker vergroot dankzij de commentaren op een eerdere versie door Sawitri Saharso, Ruud Koopmans, Halleh Ghorashi, Laila Faulk, Elles Visser, Paul Schnabel, Jaco Dagevos, Rob Bijl, Paul Dekker en mijn collega's van de onderzoeksgroep Emancipatie, Jeugd en Gezin.

Tot slot wil ik mijn familie en vrienden bedanken. Voor een succesvolle loopbaan is naast wetenschappelijke steun en stimulans ook emotionele steun nodig. Ik geniet van de tijd die wij samen doorbrengen en die in die behoeften voorziet, en die een onmisbare tegenhanger vormt van de zuigende kracht van het werk. Een paar mensen wil ik met name noemen.

In de eerste plaats mijn ouders. Ik ben erg blij dat jullie dit moment samen met mij kunnen beleven. Ik wil jullie bedanken voor het onwrikbare vertrouwen in mijn kunnen en jullie stimulans om mijn eigen weg te gaan. Marjan de Wit en Ingrid van Diemen, hoe dierbaar jullie voor mij zijn, hoe ik jullie niet te zeggen, dat weten jullie. Zonder jullie vriendschap zou mijn leven een stuk minder waardevol zijn. En natuurlijk Elles Visser. Je hebt het niet op publieke liefdesbetuigingen, maar je ontkomt er dit keer niet aan. Je bent al meer dan 12 jaar mijn lief, mijn steun en toeverlaat. Je spaart mij niet en daar ben ik je dankbaar voor.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Beauvoir, S. de (1949) *De tweede sekse. Feiten, mythen en geleefde werkelijkheid*. Utrecht: Bijleveld.
- Berg, M. van den (2007) 'Dat is bij jullie toch ook zo?' *Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.
- CBS (2005) *Enquêteonderzoek onder allochtonen. Problemen en oplossingen*. Voorburg / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CGB (2007) *Jaarverslag 2006*. Utrecht: Commissie Gelijke Behandeling.
- Crenshaw, K. (1989) Demarginalizing the intersection of race and gender in the labor market. Critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist policies. In: *University of Chicago Legal Forum*, 1989, p 139-1367.
- Dagevos, J. , M. Gijsberts en C. van Praag (red.) (2003) *Rapportage minderheden 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Daly, M. (2000) *The gender division of welfare. The impact of the British and German welfare states*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Esping-Andersen (1990) *Three worlds of welfare capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen (1999) *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Frontoffice inburgering (2007) *Inburgering en kinderopvang*. Den Haag: Frontoffice inburgering.
- Garssen, J. en M. Wageveld (2007) Demografie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (2007) *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gerhard, U.,T. Knijn en A. Weckwert (eds.) (2005) *Working mothers in Europe. A comparison of policies and practices*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Ghorashi, H. (2006) *Paradoxen van culturele erkenning. Management van diversiteit in Nieuw Nederland. (oratie)* Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Gijsberts, M. (2004) De onderwijspositie van vrouwen uit etnische minderheden. In: M. Gijsberts en A. Merens (red) 2004.

- Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. en A. Merens (red) 2004. *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gornick, J.C. en M.K. Meyers (2005) *Welfare regimes in relation to paid work and care.* (paper)
- Haas (2005) The Work-Care Balance. Is it Possible to Identify Typologies for Cross-National Comparisons? In: *Current Sociologie* vol. 53 nr 3, p. 487-508.
- Hessing-Wagner, J. (2006) Gezondheid. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.) (2006) *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hooghiemstra, E. (2003) *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. en A. Teunissen (1990) *Emancipatie ten halve geregeld. Continuïteit en inenging in het emancipatiebeleid.* Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Keuzenkamp, S., J.V. Outshoorn en M. Schaapman (1996) Het emancipatiebeleid en het ongetemde vrouwenvraagstuk: De nota Emancipatie in uitvoering geanalyseerd. In: *Beleidswetenschap* jaargang 10 nr. 3, p. 257-273.
- Keuzenkamp, S. en A. Merens (red.) (2006) *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. en L. Faulk (2006) Voltijds werkende moeders. In: Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 2006. Investeren in vermogen.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klaver, J., m.m.v. E. Tromp en R. Oude Ophuis (2005) *Allochtonen en vrijwilligerswerk.* Amsterdam: Regioplan.
- Kleijwegt, M. (2005) *Onzichtbare ouders. De buurt van Mohammed B.* Zutphen: uitgeverij Plataan.
- Knijn, T. (2003) Verzorgingsstaten, zorgsystemen en zorgpakketten. Mogelijkheden voor de combinatie van zorg en arbeid in vergelijkend perspectief. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jrg 19 nr 1, p. 53-66.

- Koopmans, R., P. Statham, M. Giugni en F. Passy (2005) *Contested citizenship. Immigration and cultural diversity in Europe*. Minneapolis/Londen: University of Minnesota Press.
- Kunst, A.E., V. Bos en J.P. Mackenbach (2003) *De verwevenheid van gezondheidsverschillen naar sociaal-economische status met gezondheidsverschillen naar sekse en etniciteit. Een beschrijvend overzicht. Eindrapport voor de Landelijke Expertcommissie Sekse en Etniciteit in de Gezondheidszorg*. Rotterdam: IMG, Erasmus MC, UMCR.
- Lettinga, D. en S. Saharso (nog niet gepubliceerd) *Moral conflicts and practical solutions: policies and debates about Muslim women's head and body coverings in the Netherlands*. (Amsterdam: Vrije Universiteit / afdeling Sociologie).
- Lippe, T. van der (2004) Emancipatiegezindheid van werkgevers. In: W. Portegijs, A. Boelens en L. Olsthoorn, *Emancipatiemonitor 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lippe, T. van der en L. van Dijk (2006) Comparative research on women's employment. In: *Annual Review of Sociology*, jrg. 28 p. 221-241.
- Lucassen, J. en R. Penninx (1985) *Nieuwkomers: immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985*. Amsterdam: Meulenhoff Informatief.
- Meesters, M.J. en A. Oudejans (2005) *Handleiding Emancipatie-effectrapportage. (herziene editie)* Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Ministerie van Wonen, Wijken en Integratie (2007) *Deltaplan inburgering*. Den Haag: VROM / Wonen, Wijken en Integratie.
- Münz, A. (2003) *MEM-VOL Eindrapportage 'Nederland fase 1'*. Amsterdam: Community Partnership Consultants.
- Münz, A. (2006) *INVOLVE Vrijwilligerswerk door migranten als middel tot betere integratie*. (Rapport Nederland) Utrecht/Amsterdam: CIVIQ / Community Partnership Consultants.
- Portegijs, W., B. Hermans en V. Lalta (2006) *Emancipatiemonitor 2006*. Den Haag / Voorburg / Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Prins, B. en S. Saharso (2008) In the spotlights. A blessing and a curse for immigrant women in the Netherlands. Te verschijnen

- in: *Ethnicities. The rights of women and the crisis of multiculturalism. (special issue)*
- Roggeband, C. en M. Verloo (2006) Nederlandse vrouwen zijn geëmancipeerd, allochtone vrouwen zijn een probleem. De ontwikkeling van beleidskaders over gender en migratie in Nederland (1995-2005). In: *Migrantenstudies*, 22^e jaargang nummer 4, p. 158-178.
- Saharso, S. en O. Verhaar (2006) Headscarves in the policeforce and the court: does context matter? In: *Acta Politica*, jrg. 41 nr. 1, p. 68-86.
- Sainsbury, D. (2006) Immigrants' social rights in comparative perspective: welfare regimes, forms of immigration and immigration policy regimes. In: *Journal of European Social Policy*, volume 16 nr 3 p. 229-244.
- Schellingerhout, R. (2004) *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP / WODC / CBS (2005) *Jaarrapport integratie 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Smit, J. (1978) Tien jaar MVM. Vijf-urige werkdag. (Rede uitgesproken ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van MVM. In: J. Smit (1984) *Er is een land waar vrouwen willen wonen: teksten 1967-1981*. Amsterdam: Sara.
- TK 1992/1993 *Vrouwen en minderhedenbeleid. Eindrapportage. (Minderhedenbeleid 1993)* Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 22809 nr 6.
- TK 2003/2004a *Bruggen bouwen. Aanvullend Bronnenonderzoek Verwey-Jonker Instituut. Tijdelijke commissie onderzoek integratiebeleid. Emancipatie van allochtone vrouwen en meisjes, deelrapport 2*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28689 nr. 12.
- TK 2003/2004b *Bruggen bouwen. Onderzoek integratiebeleid. (Eindrapport)*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28689 nrs. 8-9.
- TK 2003/2004c *Rapportage Integratiebeleid Etnische Minderheden 2003. Plan van aanpak op hoofdlijnen voor de emancipatie en integratie van vrouwen en meisjes uit etnische minderheden*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 29203 nr. 3.
- TK 2005/2006a *Jaarnota integratiebeleid 2005*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005-2006, 30304 nr. 2.

- TK 2005/2006 *Meerjarenbeleidsplan emancipatie 2006-2010*.
Emancipatie: vanzelfsprekend, maar het gaat niet vanzelf!
Tweede Kamer, vergaderjaar 2005-2006, 30420 nr. 2.
- Tubergen, F. van en I. Maas (2004) *Women migrants in the European Union. A demographic and socioeconomic profile*.
Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Turkenburg, M. en M. Gijsberts (2006) *Onderwijs en inburgering*.
In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.) *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Verloo, M. en C. Roggeband (1994) *Emancipatie-effectrapportage: theoretisch kader, methodiek en voorbeeldrapportages*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Wekker, G. (2002) *Nesten bouwen op een winderige plek. Denken over gender en etniciteit in Nederland. (oratie)* Utrecht: Universiteit Utrecht.